

Kufa Mosque in the Mirror of Western Studies: History and Islamic Art

1. Saeed Jazari Mamoui[✉]*: Faculty Member, Women's Rights in Islam Department, University of Religions and Denominations, Qom, Iran.

*Corresponding Author's Email Address: Saeid.jazari@abu.ac.ir

How to Cite: Jazari Mamoui, S. (2025). Kufa Mosque in the Mirror of Western Studies: History and Islamic Art. *Manifestation of Art in Architecture and Urban Engineering*, 3(2), 1-17.

Abstract:

The Kufa Mosque, as one of the oldest and most significant mosques of the Islamic world, has historically performed multiple functions in religious, political, social, and cultural domains. This research, with an interdisciplinary approach, examines the historical, narrative, jurisprudential, and artistic status of the Kufa Mosque in Islamic texts and in the mirror of contemporary Orientalist studies. The findings of the study indicate that, in Shi'a thought, the Kufa Mosque is more than a place of worship and is presented as an eschatological axis of expectation for the appearance of Imam al-Mahdi (may God hasten his reappearance) and as the center for the establishment of a global divine government of justice. In Shi'a narrations, this mosque is mentioned with numerous virtues and is considered the locus of manifestation of the Alavid utopia. Orientalists of the 19th and 20th centuries also studied the ritual, political, and symbolic functions of this mosque, identifying it as an example of the intertwining of religion and politics in early Islamic civilization. Furthermore, the architectural and artistic dimensions of the Kufa Mosque—from the simple structure of early Islam to the magnificent ornamentations of later periods—reflect the cultural and religious transformations in Islamic history. The Kufa Mosque holds a central role in Shi'a religious rituals, particularly in the ceremonies of the mid-Sha'ban night and in supplications of anticipation, and is perceived as a bridge between Islam's historical past and its promised religious future. Accordingly, a comprehensive study of the various dimensions of this mosque contributes to a deeper understanding of the doctrinal, social, and artistic dynamics within Islamic civilization.

Keywords: Kufa Mosque; Mahdism; Islamic Eschatology; Orientalism; Islamic Architecture; Global Government of Divine Justice; Alavid Utopia; Anticipation of Deliverance.

Received: 03 June 2025

Revised: 07 September 2025

Accepted: 16 September 2025

Published: 21 September 2025

مسجد کوفه در آینه مطالعات غربی: تاریخ و هنر اسلامی

۱. سعید جازاری معمولی¹⁰: عضو هیئت علمی، گروه حقوق زن در اسلام، دانشگاه ادیان و مذاهب، قم، ایران. (نویسنده مسئول)

*پست الکترونیک نویسنده مسئول: Saeid.jazari@abu.ac.ir

نحوه استناددهی: جازاری معمولی، سعید. (۱۴۰۴). مسجد کوفه در آینه مطالعات غربی: تاریخ و هنر اسلامی. تجلی هنر در معماری و شهرسازی، ۳(۲)، ۱-۱۷.

چکیده

مسجد کوفه، به عنوان یکی از قدیمی ترین و مهم ترین مساجد جهان اسلام، در طول تاریخ نقش های چندگانه عبادی، سیاسی، اجتماعی و فرهنگی ایفا کرده است. این پژوهش با رویکردی میان رشته ای، به بررسی جایگاه تاریخی، روایی، فقهی و هنری مسجد کوفه در متون اسلامی و در آینه مطالعات شرق شناسان معاصر می پردازد. یافته های تحقیق نشان می دهد که مسجد کوفه در اندیشه شیعی، مکانی فراتر از عبادتگاه است و به عنوان محور اسخاتولوژیک انتظار ظهور امام مهدی (عج) و مرکز برپایی حکومت جهانی عدل الهی مطرح می شود. این مسجد در روایات شیعه با فضایل فراوانی یاد شده و محل تجلی آرمان شهر علوی دانسته شده است. شرق شناسان قرن نوزدهم و بیستم نیز به بررسی کارکردهای عبادی، سیاسی و نمادین این مسجد پرداخته اند و آن را نمونه ای از پیوند دین و سیاست در تمدن اسلامی اولیه دانسته اند. از سوی دیگر، ابعاد معماری و هنری مسجد کوفه، از ساختار ساده صدر اسلام تا تزئینات باشکوه دوره های بعدی، بازتابی از تحولات فرهنگی و مذهبی در تاریخ اسلام است. مسجد کوفه در آیین های عبادی شیعیان، به ویژه در مناسک نیمه شعبان و دعاها، انتظار، نقشی محوری دارد و به عنوان پلی میان گذشته تاریخی اسلام و آینده موعود دینی تلقی می شود. بر این اساس، مطالعه جامع ابعاد مختلف این مسجد، به درک ژرف تری از پویایی های اعتقادی، اجتماعی و هنری در تمدن اسلامی یاری می رساند.

کلیدواژگان: مسجد کوفه؛ مهدویت؛ اسخاتولوژی اسلامی؛ شرق شناسی؛ معماری اسلامی؛ حکومت عدل جهانی؛ آرمان شهر علوی؛ انتظار فرج.

تاریخ دریافت: ۱۳ خرداد ۱۴۰۴

تاریخ بازنگری: ۱۶ شهریور ۱۴۰۴

تاریخ پذیرش: ۲۵ شهریور ۱۴۰۴

تاریخ انتشار: ۳۰ شهریور ۱۴۰۴

مقدمه

مسجد کوفه یکی از نخستین و برجسته‌ترین بناهای مذهبی در تاریخ تمدن اسلامی به شمار می‌آید که نقش‌آفرینی آن در عرصه‌های عبادی، سیاسی، اجتماعی و فرهنگی غیرقابل انکار است. این مسجد که در سال هفدهم هجری به دست سعد بن ابی وقاص و به دستور عمر بن خطاب بنیان نهاده شد (1, 2)، از همان آغاز، نه تنها محلی برای عبادت، بلکه مرکز قضاوت، تعلیم معارف اسلامی و فرماندهی نظامی مسلمانان در عراق تازه‌فتح‌شده بود (3).

اهمیت مسجد کوفه در تاریخ اسلام تنها به کارکردهای عبادی محدود نمی‌شود؛ بلکه این مکان در مقاطع گوناگون، نقش مرکزیت سیاسی و اجتماعی را نیز ایفا کرده است. در دوران خلافت امام علی(ع)، مسجد کوفه به کانون حکومت اسلامی تبدیل شد و بسیاری از خطبه‌های بنیادین نهج‌البلاغه در این مکان ایراد گردیدند که دربردارنده آموزه‌های عدالت اجتماعی، نقد استبداد و تبیین فلسفه حکومت دینی بودند (4). افزون بر این، روایات اسلامی، به ویژه در منابع شیعی، مسجد کوفه را به عنوان یکی از مکان‌های مقدس برای ظهور مهدی موعود(عج) و مرکز حکومت جهانی عدل در عصر آخرالزمان معرفی کرده‌اند (5-7).

با گسترش علم دین‌شناسی و رشد مطالعات تطبیقی ادیان در غرب، مسجد کوفه نیز از منظر تاریخی، جامعه‌شناختی و الهیاتی مورد توجه ویژه شرق‌شناسان قرار گرفته است (8, 9). پژوهشگران غربی همچون گرولف ون ولوتن و ارنست مَسَنو با تحلیل ساختار اجتماعی و دینی این مسجد، به تأثیر آن بر شکل‌گیری هویت شیعی و جنبش‌های مهدوی پرداخته‌اند (10, 11).

مطالعات معاصر نشان می‌دهد که مسجد کوفه نه تنها در گذشته تاریخی، بلکه در ساختار باورهای دینی امروزین شیعیان، نقشی زنده و پویا ایفا می‌کند. مناسک زیارتی، آیین‌های مهدوی، و گفتمان انتظار، این مسجد را به «مرکز نمادین اسخاتولوژی اسلامی» در جهان شیعه بدل ساخته است (12, 13). بر این اساس، هدف این مقاله تحلیل جامع و میان‌رشته‌ای جایگاه مسجد کوفه از منظر تاریخی، فقهی، روایی، هنری و تطبیقی است؛ به گونه‌ای که بتواند لایه‌های مختلف معنایی این بنای کهن را، هم در چارچوب تمدن اسلامی و هم در بستر گفتگوی تمدنی معاصر مورد واکاوی قرار دهد.

جایگاه تاریخی مسجد کوفه در صدر اسلام

تاریخ بنای مسجد کوفه به دوره خلافت خلیفه دوم، عمر بن خطاب، بازمی‌گردد؛ زمانی که پس از فتح مدائن در سال ۱۷ هجری قمری، نیاز به ایجاد یک مرکز نظامی-اجتماعی در منطقه عراق احساس شد. سعد بن ابی وقاص مأمور تأسیس شهر کوفه و بنای مسجد جامع آن شد تا محلی برای تجمع ارتش، برگزاری نماز جماعت، قضاوت، آموزش معارف اسلامی و فرماندهی عملیات نظامی باشد (1, 2). مسجد کوفه از نخستین نمونه‌های جامع شهری اسلامی به شمار می‌رود که در آن، عبادت و اداره اجتماعی-سیاسی به صورت توأمان صورت می‌گرفت (3).

از همان آغاز، مسجد کوفه مرکزیت خاصی در سازماندهی قبایل عرب و استقرار ساختار اجتماعی نوپای مسلمانان ایفا کرد. با انتقال مرکز خلافت اسلامی به کوفه در دوران امام علی(ع)، این مسجد اهمیتی دوچندان یافت و به مرکز صدور خطبه‌ها و تعلیم احکام اسلامی تبدیل شد. بسیاری از خطبه‌های نهج‌البلاغه، که پایه‌های فکری عدالت اجتماعی و نقد سیاسی را در اسلام بنا نهادند، از همین مسجد ایراد شدند (4).

افزون بر این، منابع تاریخی گزارش داده‌اند که مسجد کوفه نه تنها محل اقامه نماز و تعلیم علوم دینی بود، بلکه جلسات مشورت نظامی، قضاوت‌های شرعی، و توزیع بیت‌المال مسلمانان نیز در صحن این مسجد برگزار می‌شد (14، 15). این عملکرد چندگانه مسجد، الگوی جدیدی از ارتباط دین و سیاست در شهرهای اسلامی اولیه ارائه داد.

در قرون بعد، مسجد کوفه چندین بار بازسازی شد. به ویژه در عصر زیاد بن ابیه و سپس در دوره‌های اموی و عباسی، تغییراتی در ساختار معماری و ابعاد آن اعمال شد. طبق روایت تاریخی، زیاد بن ابیه دیوارهای مسجد را با آجر تقویت کرد و مناره‌ای برای اذان بنا نمود (8، 16). این تغییرات نشان‌دهنده پویایی مسجد در پاسخ به نیازهای جامعه اسلامی رو به گسترش است.

از منظر جامعه‌شناسی دینی، مسجد کوفه به عنوان یک فضای مقدس، نقش عمده‌ای در بازتولید هویت اسلامی اولیه داشته است. این مسجد از همان آغاز نه تنها در معماری فیزیکی شهر، بلکه در سازمان‌دهی اجتماعی و معنوی جامعه اسلامی نقش محوری ایفا نمود (12). به طور کلی، جایگاه تاریخی مسجد کوفه در صدر اسلام، نمونه‌ای بارز از پیوند نهاد دین، دولت و جامعه در تمدن اسلامی است و بررسی این نقش، کلید فهم تحولات سیاسی-فرهنگی نخستین سده‌های اسلامی محسوب می‌شود.

تأسیس کوفه و بنای مسجد جامع

تأسیس شهر کوفه از وقایع مهم تاریخ اسلام در دوره فتوحات اولیه بود. در سال ۱۷ هجری قمری، پس از فتح مدائن و تثبیت سیطره مسلمانان بر عراق، ضرورت ایجاد یک مرکز نظامی و اداری جدید برای سپاه اسلام در منطقه احساس شد. بنا به روایت منابع تاریخی، سعد بن ابی وقاص مأمور شد زمینی مناسب برای این منظور برگزیند، و در نتیجه، زمین‌های هموار اطراف فرات، که موقعیت سوق‌الجیشی ممتازی داشتند، برای احداث شهر انتخاب گردید (1، 2). بنا بر گزارش ابن اثیر، کوفه بر اساس الگوی سازمان‌یافته‌ای از تجمع قبایل عرب مهاجر طراحی شد و مسجد جامع آن، همچون نگینی در مرکز هندسه شهری قرار گرفت (15). از همان ابتدا، مسجد کوفه به عنوان هسته اصلی شهر و مرکز فعالیت‌های عبادی، اجتماعی و سیاسی ساخته شد. معماری اولیه مسجد ساده بود: دیوارهایی از خشت خام، سقفی از شاخه‌های نخل و فرش از خاک کوبیده (14).

کارکرد مسجد کوفه از همان بدو تأسیس، فراتر از اقامه نماز بود. این مسجد مأمنی برای شوراهای نظامی، تعلیم معارف دینی، قضاوت‌های شرعی، حل اختلافات قبیله‌ای و توزیع بیت‌المال مسلمانان شد (3). بنا بر نقل ابن سعد، در مسجد کوفه جلسات آموزش قرآن، فقه و حدیث برگزار می‌شد و بسیاری از نخستین فقهای اسلامی، همچون عبدالله بن مسعود و علی بن ابی‌طالب (ع)، در این مکان به تدریس پرداختند (1).

اهمیت مسجد کوفه به اندازه‌ای بود که خلیفه دوم، عمر بن خطاب، دستور داد تا هیچ بنای مسکونی از نظر ارتفاع از دیوار مسجد بالاتر ساخته نشود تا قداست آن حفظ گردد (3). افزون بر این، موقعیت کوفه در مجاورت راه‌های تجاری و مسیرهای نظامی، مسجد را به مرکز تجمع اقوام و قبیله‌های گوناگون بدل کرد؛ مرکزی که در آن نه تنها عبادت بلکه سیاست، اجتماع و تعلیم نیز به هم آمیخته شده بود (12).

این خلدون در مقدمه خود به اهمیت نهادی مساجد جامع اشاره کرده و تأکید می‌کند که شهرنشینی اسلامی بدون مرکزیت مسجد امکان‌پذیر نبوده است؛ و کوفه نمونه عالی چنین سازماندهی اجتماعی و مذهبی است (14). در واقع، مسجد کوفه الگویی شد برای تأسیس دیگر شهرهای اسلامی در قرون اولیه، همچون بصره، واسط و فسطاط.

با گذشت زمان، مسجد کوفه دستخوش تغییراتی شد. در دوران حکومت زیاد بن ابیه و بعدها حجاج بن یوسف ثقفی در عصر اموی، توسعه‌هایی در بنا صورت گرفت؛ دیوارها تقویت شدند، مناره‌ها افزوده شدند و فضای داخلی با مصالح محکم‌تر بازسازی شد (8, 16). این تحولات نشان‌دهنده پویایی عملکرد مسجد و تلاش حکومت‌ها برای تثبیت اقتدار مذهبی و سیاسی خود از طریق این مرکز مقدس بود.

از منظر معماری اسلامی، مسجد کوفه به‌عنوان یکی از نخستین نمونه‌های مساجد جامع اسلامی شناخته می‌شود که طرح چهارضلعی، صحن وسیع و ایوان‌های جانبی را معرفی کرد؛ الگویی که بعدها در معماری مساجد عباسی و حتی صفوی توسعه یافت (17, 18).

در جمع‌بندی باید گفت که تأسیس کوفه و بنای مسجد جامع آن، نه تنها گامی در راستای تثبیت حضور اسلام در عراق بود، بلکه زمینه‌ساز شکل‌گیری نهادهای عبادی، آموزشی و حکومتی اسلامی شد؛ نهادی که در طی قرون، در وجوه مختلف دینی، اجتماعی، سیاسی و حتی آرمانی مسلمانان نقش‌آفرینی کرد.

کارکردهای اجتماعی و سیاسی مسجد در دوران خلافت امام علی(ع)

با انتقال مرکز خلافت اسلامی از مدینه به کوفه در سال ۳۶ هجری قمری، مسجد جامع کوفه به مهم‌ترین نهاد عبادی، سیاسی و اجتماعی جهان اسلام بدل شد. امام علی(ع) پس از پذیرش خلافت و در پی ناآرامی‌های اجتماعی و اعتراضات گسترده به عملکرد خلفای پیشین، کوفه را به عنوان پایگاه حکمرانی خود برگزید. این تصمیم، مسجد کوفه را از موقعیت صرفاً عبادی، به کانون تپنده سیاست‌ورزی اسلامی ارتقا داد (4).

در طول خلافت پنج‌ساله امام علی(ع)، این مسجد به پایگاه اصلی خطبه‌های حکومتی، جلسات مشاوره نظامی، آموزش مبانی دین، حل اختلافات قبیله‌ای و همچنین صدور فرمان‌های حکومتی تبدیل شد. بر پایه متون تاریخی، بسیاری از خطبه‌های بنیادین کتاب نهج‌البلاغه که شامل مباحثی همچون عدالت اجتماعی، مسئولیت‌پذیری حاکمان، تقوای سیاسی، آزادی مردم و نقد اشراف‌سالاری هستند، در همین مسجد ایراد شده‌اند (5, 7). به گفته مورخان، خطبه‌های امام در این مسجد «درس‌نامه‌هایی برای حکمرانی عادلانه» بودند (15).

مسجد کوفه در دوران حکومت علوی، فراتر از مرکز عبادی، به مرکز تربیت نخبگان دینی و کادرسازی سیاسی بدل شد. بسیاری از شخصیت‌های برجسته شیعه، چون کمیل بن زیاد، مالک اشتر، حجر بن عدی، و میثم تمار، یا در این مسجد پرورش یافتند یا در آن به فعالیت‌های دینی و اجتماعی پرداختند (5). این مسجد همزمان نقش «دانشگاه اسلامی»، «مرکز مدیریت سیاسی» و «محل قضاوت و عدالت» را ایفا می‌کرد.

از منظر جامعه‌شناسی سیاسی، مسجد کوفه در این دوره، الگوی خاصی از «نهاد ترکیبی دین و دولت» را مجسم کرد؛ نهادی که در آن امام علی(ع) به‌عنوان خلیفه، هم خطیب جمعه بود، هم قاضی دعاوی مردم و هم فرمانده نظامی (12). بدین ترتیب، کارکردهای اجتماعی مسجد کوفه از جنس بازتولید نظم اجتماعی و هویت جمعی شیعه در مقابل جریان‌های رقیب، خصوصاً امویان و خوارج بود (9).

همچنین، مسجد کوفه در این دوره به پایگاه مناظرات کلامی، فقهی و فلسفی بدل شد. مناظره‌های مهمی در همین مسجد میان امام علی(ع) و نمایندگان خوارج، درباره مسئله حکمیت، قضاوت و آزادی، صورت گرفت (15، 19). این رویدادها، مسجد را به فضای عمومی مشارکتی و نقدپذیر سیاسی در تاریخ اسلام بدل کرد؛ الگویی که بعدها کمتر در جهان اسلام تکرار شد.

در کنار نقش سیاسی، بُعد اجتماعی مسجد کوفه نیز درخور توجه است. این مکان، محل حمایت از فقرا، رسیدگی به مظلوم و آموزش رایگان علوم اسلامی بود. گزارش‌ها حاکی از آن‌اند که بیت‌المال در این مسجد توزیع می‌شد و هر شب، فقرا برای دریافت نان و خرما به آن مراجعه می‌کردند (20). به تعبیری، مسجد کوفه در عصر امام علی(ع)، همزمان عدالت‌خانه، دادگاه، دانشگاه، پادگان و عبادتگاه بود.

در مجموع، دوره خلافت امام علی(ع) را می‌توان اوج شکوفایی کارکردهای چندگانه مسجد کوفه دانست. این مسجد، نه تنها صحنه تبلور نظریه «حکومت عدل الهی» بود، بلکه به نماد عملی پیوند دین، سیاست و جامعه در تمدن اسلامی بدل شد.

بازسازی‌ها و تحولات معماری در دوره‌های مختلف

مسجد کوفه به عنوان یکی از قدیمی‌ترین مساجد اسلامی، در طول تاریخ شاهد چندین مرحله بازسازی، توسعه و نوسازی بوده است. این تحولات، که گاه به دلایل تخریب ناشی از درگیری‌های داخلی و گاه به انگیزه اعتلای مقام دینی مسجد صورت گرفته‌اند، جلوه‌ای از پویایی تاریخ معماری اسلامی و تغییرات اجتماعی در جوامع مسلمان به شمار می‌روند (3).

نخستین دوره بازسازی عمده مسجد کوفه به عصر زیاد بن ابیه، والی اموی عراق، بازمی‌گردد. در این زمان، برای اولین بار دیوارهای گلی ابتدایی با آجرهای محکم بازسازی شد، سقف مسجد تقویت گردید و ساختار کلی آن توسعه یافت (8). بنابر روایت البلاذری، زیاد بن ابیه برای حفظ صلابت بنای مسجد، دیوارهای خارجی را با قطعات سنگی تقویت و مناره‌هایی برای اذان بنا کرد (2).

در دوران امویان و عباسیان، مسجد کوفه چندین بار دستخوش تغییرات شد. حجاج بن یوسف ثقفی در دوره خود دست به ترمیم بخش‌هایی از صحن مسجد زد و بنابر گزارش‌ها، محلی خاص برای اقامه نماز شبانه احداث نمود (20). همچنین در دوره عباسیان، به خصوص در زمان خلافت منصور دوانیقی، برخی الحاقات به صحن اصلی افزوده شد و محراب‌ها مورد مرمت قرار گرفتند.

تحولات مهم‌تر معماری مسجد کوفه در قرون میانه و به ویژه در دوران حکومت آل‌بویه و صفویه اتفاق افتاد. آل‌بویه با گرایش شیعی خود، اهمیت ویژه‌ای به این مسجد دادند و اقدام به بازسازی محراب امام علی(ع)، تقویت رواق‌های جانبی، و توسعه مقام‌های مقدسه درون مسجد کردند (9). در دوره صفویه، با رونق زیارتگاه‌های شیعی، کارهای مهمی چون کاشی‌کاری‌های نفیس، گچ‌بری‌های هنرمندانه، و خطاطی‌های کوفی و نسخ بر دیوارهای مسجد صورت گرفت (17، 18). در دوره قاجار نیز فعالیت‌های مرمتی ادامه یافت. در این دوران، آیینه‌کاری‌های داخلی و درهای چوبی منقوش به خطاطی قرآن به صحن مسجد افزوده شد. بر پایه گزارش‌های معاصر، در قرن بیستم میلادی و پس از آسیب‌های ناشی از حوادث طبیعی و تحولات سیاسی عراق، پروژه‌های مرمت مدرنی در مسجد کوفه با همکاری یونسکو آغاز شد؛ این پروژه‌ها بر حفظ اصالت تاریخی و تثبیت سازه‌های اصلی تمرکز داشتند (21).

از منظر معماری اسلامی، مسجد کوفه نمونه‌ای از سیر تطور معماری مذهبی از سادگی صدر اسلام به سوی غنای تزئینی و شکوه نمادین در دوران‌های بعدی است. پلان چهارضلعی، حیاط باز مرکزی، ایوان‌های ستون‌دار و مناره‌های ساده و سپس تزئینات کاشی و گچ‌بری، روندی را ترسیم می‌کنند که تحولات هنری و مذهبی جوامع اسلامی را بازتاب می‌دهد (22).

در مجموع، بازسازی‌ها و تحولات معماری مسجد کوفه نه تنها در راستای حفظ قداست این مکان صورت گرفت، بلکه بیانگر پویایی پیوند دین، سیاست، فرهنگ و هنر در تاریخ اسلام است؛ چنان‌که هر دوره تاریخی نشانی از ارزش‌های زمانه خود را بر چهره این مسجد به یادگار گذاشته است.

منزلت روایی و فقهی مسجد کوفه در منابع اسلامی

مسجد کوفه در منابع اسلامی، به ویژه در میراث حدیثی و فقهی شیعه و اهل سنت، جایگاهی ممتاز و ویژه یافته است. این مسجد نه تنها از نظر مکانی مقدس شمرده شده، بلکه به عنوان نمادی از تاریخ مقدس، آموزه‌های نبوی، و زمینه‌ساز ظهور موعود مورد توجه قرار گرفته است (5).

در منابع حدیثی شیعه، فضائل فراوانی برای مسجد کوفه نقل شده است. بر پایه روایت امام صادق (ع)، «یک رکعت نماز واجب در مسجد کوفه معادل یک حج مقبول است و نماز نافله در آن برابر با یک عمره شمرده می‌شود» (23). افزون بر این، در بسیاری از احادیث آمده که همه انبیای الهی، از حضرت آدم (ع) تا حضرت نوح (ع)، در این مکان نماز گزارده‌اند و این مسجد از نخستین مکان‌های مقدس روی زمین است (7). این احادیث، قداست تاریخی مسجد کوفه را به ریشه‌های آغازین نبوت پیوند می‌دهد.

از منظر فقهی، فقهای امامیه جایگاه ویژه‌ای برای مسجد کوفه قائل شده‌اند. شیخ طوسی در تهذیب الأحکام احکام خاصی برای نماز، اعتکاف و زیارت در این مسجد مطرح کرده است و تصریح می‌کند که حتی نماز مسافر در مسجد کوفه، بر خلاف قاعده عمومی قصر، مستحب است به طور تمام خوانده شود (24). علامه حلی نیز در آثار فقهی خود این موضوع را تأیید کرده و آن را نشان‌دهنده شرافت ذاتی مکان دانسته است.

در منابع فقهی معاصر نیز، بسیاری از مراجع تقلید بر استحباب اقامه نماز تمام در مسجد کوفه برای مسافران تأکید کرده‌اند؛ امری که نشان از استمرار قداست و اعتبار فقهی این مسجد دارد.

منابع اهل سنت نیز به منزلت این مسجد توجه داشته‌اند. ابن تیمیه، علی‌رغم نگاه انتقادی خود به غلو در فضائل اماکن، نماز در مسجد کوفه را از اعمال مستحب شمرده و فضیلت آن را منکر نشده است (25). در سنن ابن ماجه روایتی نقل شده که نماز در مسجد کوفه ثواب فراوان دارد (26). ابن حجر عسقلانی نیز در شرح خود بر صحیح بخاری، به منزلت تاریخی و معنوی این مسجد اشاره کرده و آن را در کنار دیگر مساجد مقدس اسلامی قرار داده است (27).

تحلیل تطبیقی این روایات نشان می‌دهد که در حالی که تشیع بر جنبه‌های مهدوی، ساختار لوژیکی و آرمانی مسجد کوفه تأکید بیشتری دارد، منابع اهل سنت بیشتر بر جنبه‌های عبادی و ارتباط آن با صدر اسلام متمرکز شده‌اند. با این حال، در هر دو سنت، مسجد کوفه به عنوان مکانی مبارک و مقدس پذیرفته شده است. نکته مهم در نگاه شیعیان آن است که مسجد کوفه نه تنها عبادتگاه است، بلکه محل انتظار و زمینه‌ساز ظهور امام عصر (عج) دانسته می‌شود. این مسجد، به گفته مجلسی، در عصر ظهور به مرکز فرمانروایی جهانی عدل و توحید تبدیل خواهد شد (5).

در مجموع، منزلت روایی و فقهی مسجد کوفه، جایگاه منحصر به فردی در تکوین هویت دینی، مناسک عبادی و انتظار فرجامین شیعه و نیز سنت اسلامی وسیع‌تر داشته است؛ جایگاهی که در استمرار مناسک زیارتی، دعاها و ویژه و احکام فقهی خاص تا به امروز پابرجا مانده است.

جایگاه مسجد کوفه در روایات شیعه

در منابع روایی شیعه، مسجد کوفه از اهمیت بی‌بدیلی برخوردار است. این مسجد نه تنها مکانی برای عبادت تلقی شده، بلکه جایگاهی فراتر از یک فضای عبادی یافته است؛ مکانی مقدس که به عنوان مقر حکومت جهانی امام مهدی (عج) در عصر ظهور معرفی می‌شود (5).

بر اساس احادیث فراوانی که از امام صادق (ع) و سایر ائمه اطهار (ع) نقل شده، مسجد کوفه یکی از چهار مسجد بزرگ اسلام است که به دلیل قداست و ویژه، مستحب است برای عبادت به آنجا سفر شود (23). در روایتی از امام صادق (ع) آمده است: «اگر مردم می‌دانستند مسجد کوفه چه فضیلتی دارد، خود را برای آمدن به آن خسته می‌کردند» (7).

همچنین مسجد کوفه در روایات، به عنوان محل اقامه نماز بسیاری از پیامبران الهی از حضرت آدم (ع) تا خاتم الانبیا (ص) توصیف شده است. در منابع شیعی، گفته شده که مقام ابراهیم (ع)، محراب امام علی (ع) و دیگر مقام‌های انبیا در این مسجد واقع شده‌اند (5).

نکته کلیدی در نگاه شیعه به مسجد کوفه، پیوند آن با مفهوم اسخاتولوژی اسلامی است. این مسجد، بر اساس احادیث مهدوی، محل استقرار حکومت عدل جهانی در عصر ظهور مهدی موعود (عج) خواهد بود؛ چنان‌که در حدیثی از امام باقر (ع) آمده: «وقتی قائم قیام کند، مسجد کوفه به اندازه کشیده شدن سایه یک کمان توسعه خواهد یافت و به مرکز حکومتش تبدیل می‌شود» (6).

دیدگاه اهل سنت درباره مسجد کوفه

در منابع اهل سنت نیز به مسجد کوفه توجه خاصی شده، گرچه تأکید بر جنبه‌های اسخاتولوژیکی آن کمتر از دیدگاه شیعی است. عمده تأکید در متون اهل سنت بر فضیلت نماز خواندن در مسجد کوفه و منزلت تاریخی آن در صدر اسلام متمرکز شده است.

در سنن ابن ماجه روایاتی نقل شده که مسجد کوفه را از جمله مساجدی می‌دانند که اقامه نماز در آن ثواب عظیمی دارد (26). ابن حجر عسقلانی در فتح الباری می‌نویسد که مسجد کوفه به سبب حضور امام علی (ع)، عبدالله بن مسعود و جمعی از صحابه، از قداست خاصی برخوردار شد (27).

با این حال، برخی علمای اهل سنت، مانند ابن تیمیه، به نقد برخی روایات مبالغه‌آمیز در مورد فضائل مسجد کوفه پرداخته‌اند و بر اعتدال در فضیلت‌بخشی به اماکن دینی تأکید کرده‌اند (25). با این وجود، اصل قداست این مسجد، به خصوص در پیوند با صدر اسلام و نقش آن در فتوحات اسلامی، مورد قبول اکثر علمای اهل سنت بوده است.

در مجموع، دیدگاه اهل سنت نسبت به مسجد کوفه بیشتر بر محور تاریخ صدر اسلام، اهمیت عبادی و منزلت علمی آن تمرکز دارد و در آن، نگاه سیاسی-مهدوی مانند روایات شیعی کمتر به چشم می‌خورد.

کارکرد مسجد در مناسک عبادی و آیینی شیعیان

مسجد کوفه در سنت دینی شیعیان، افزون بر جایگاه عبادی، محور آیین‌ها و مناسک خاصی قرار گرفته است. زیارت مسجد کوفه، به ویژه زیارت مقام امام علی(ع)، مقام امام صادق(ع) و مقام مهدی موعود(عج)، از اعمال مستحب و تأکید شده در متون دینی شیعه است (23). یکی از مهم‌ترین مناسک عبادی در مسجد کوفه، اقامه نمازهای ویژه در مقام‌های مقدس آن، همچون مقام آدم(ع)، مقام نوح(ع)، مقام ابراهیم(ع) و مقام امام علی(ع) است. در اعمال شب‌های قدر نیز، زیارت مسجد کوفه و برگزاری مراسم دعا و قرآن به سر گرفتن در این مسجد اهمیت ویژه‌ای دارد (28). علاوه بر این، مراسم نیمه شعبان، که یادآور ولادت امام مهدی(عج) است، با شکوه خاصی در مسجد کوفه برگزار می‌شود. در این مناسک، شیعیان با دعا برای تعجیل ظهور، مسجد کوفه را مکانی برای تجدید بیعت با امام زمان(عج) می‌دانند (5). از دیدگاه مردم‌شناختی دینی، مسجد کوفه به عنوان «فضای مقدس آیینی» عمل می‌کند؛ مکانی که هویت مذهبی، انتظار فرجامین و ارتباط با امام مهدی(عج) در آن بازتولید می‌شود (13).

مسجد کوفه در آینه مطالعات شرق‌شناسی

مسجد کوفه، به عنوان یکی از قدیمی‌ترین مراکز عبادی اسلامی، از دیرباز مورد توجه شرق‌شناسان و پژوهشگران غربی قرار گرفته است. در متون شرق‌شناسی، این مسجد نه تنها به عنوان یک بنای مذهبی بلکه به مثابه نهادی اجتماعی-سیاسی و نمادین در تاریخ اسلام تحلیل شده است (9). نخستین مطالعات غربی درباره مسجد کوفه به قرن نوزدهم میلادی بازمی‌گردد؛ زمانی که محققانی چون گرولوف ون ولوتن (10) و هنری لامنس (8) به بررسی ساختار اجتماعی و دینی شهر کوفه و نقش مسجد جامع آن پرداختند. ون ولوتن در اثر خود مسجد کوفه را مرکز اجتماعی-نظامی جامعه عرب اولیه معرفی می‌کند و نقش آن را در شکل‌گیری ساختار قبیله‌ای و قضایی بسیار برجسته می‌داند. لامنس در مقاله مشهورش، ضمن تحلیل کارکردهای عبادی مسجد کوفه، آن را به عنوان محل تلاقی دین و سیاست در اسلام اولیه معرفی کرده و به ارتباط میان عملکرد مسجد و نهاد حکومت در عصر خلافت امام علی(ع) توجه ویژه‌ای نشان داده است (8). در مطالعات معاصرتر، پژوهشگرانی چون سرج مروین در کتاب خود، با رویکرد میان‌رشته‌ای به تحلیل نقش مسجد کوفه در حافظه جمعی شیعه پرداخته‌اند. مروین بر این نکته تأکید می‌کند که مسجد کوفه نه تنها در بُعد عبادی بلکه به عنوان نماد انتظار مهدوی و مرکزیت معنوی عدالت جهانی در ذهنیت شیعی تثبیت شده است (9). مطالعات شرق‌شناسان همچنین نشان می‌دهد که مسجد کوفه، به عنوان یکی از اماکن محوری در اسخاتولوژی شیعی، اهمیت نمادینی یافته است. میرچا الیاده، در اثر مشهور خود، با تحلیل تطبیقی اماکن مقدس در فرهنگ‌های مختلف، به مسجد کوفه به عنوان نمونه‌ای از «مکان مرکزیت هستی» (axis mundi) در سنت اسلامی اشاره می‌کند (12).

از منظر معماری نیز، محققانی چون بلوم و بلر در هنر و معماری اسلامی، تحولات معماری مسجد کوفه را نمونه‌ای از تطور سبک‌های معماری عبادی اولیه اسلامی دانسته‌اند. آنان بر این نکته تأکید دارند که پلان چهارضلعی، صحن باز مرکزی، و ایوان‌های طاق‌دار این مسجد، الگوی بسیاری از مساجد اسلامی بعدی را تعیین کرده است (18، 22).

با وجود این توجهات، باید اذعان داشت که مطالعات شرق‌شناسی درباره مسجد کوفه، در مقایسه با بررسی‌های مربوط به اماکنی چون مسجدالحرام یا مسجدالنبی، محدودتر بوده و نیازمند تحقیقات ژرف‌تر و میان‌رشته‌ای بیشتری است. برخی محققان همچون ریچارد بولت به خلأ موجود در مطالعات غربی درباره فضاهای مقدس شیعی و نقش برجسته مسجد کوفه اشاره کرده‌اند (29).

در مجموع، بازتاب مسجد کوفه در آیین مطالعات شرق‌شناسی، ترکیبی از تحلیل‌های تاریخی، جامعه‌شناختی، معماری و اسطوره‌شناختی را نشان می‌دهد و اهمیت این مسجد را به عنوان نقطه تلاقی دین، سیاست و هویت جمعی در تمدن اسلامی برجسته می‌سازد.

روایت‌های شرق‌شناسان قرن نوزدهم درباره مسجد کوفه

با آغاز موج جدید شرق‌شناسی در قرن نوزدهم میلادی، توجه محققان غربی به مراکز مذهبی و تمدنی اسلام افزایش یافت. در این میان، مسجد کوفه به عنوان یکی از قدیمی‌ترین بناهای اسلامی، مورد توجه ویژه برخی شرق‌شناسان قرار گرفت. مطالعات این دوره غالباً متأثر از رویکردهای تاریخی-انتقادی بود که سعی در بازسازی سیر تحولات جوامع اسلامی داشت.

گرلوف ون ولوتن (10) مسجد کوفه را نه صرفاً بنایی عبادی، بلکه کانون سامان‌دهی اجتماعی و نظامی جامعه عرب معرفی می‌کند. او تأکید می‌کند که مسجد کوفه، در کنار کارکرد عبادی، محل استقرار نظام قضایی، تقسیم غنائم و صدور فرمان‌های سیاسی بوده است (10).

همچنین هنری لامنس (8) در مقاله مشهور خود، مسجد کوفه را نمونه‌ای از پیوند زود هنگام دین و سیاست در اسلام معرفی کرده و تحلیل می‌کند که چگونه این مسجد به مرکز مقاومت در برابر جریان‌های مخالف خلافت در دوره امام علی (ع) تبدیل شد (8).

نگاه شرق‌شناسان قرن نوزدهم غالباً تلفیقی از تحسین نسبت به پویایی تمدنی مسلمانان و نوعی پیش‌داوری انتقادی نسبت به دین اسلام بود. در این روایت‌ها، مسجد کوفه به عنوان نمونه‌ای زنده از سازوکار اجتماعی صدر اسلام دیده می‌شود که از نقش صرفاً عبادی فراتر رفته و ابعاد سیاسی و اجتماعی گسترده‌ای یافته بود.

تحلیل تطبیقی روایات مهدوی در اسلام‌شناسی غربی

یکی از حوزه‌های نوپای مطالعات شرق‌شناسی، تحلیل آموزه‌های اسخاتولوژیک اسلامی و به ویژه روایات مهدوی بوده است. در این میان، مسجد کوفه به عنوان مکانی مقدس که در بسیاری از روایات شیعی محل ظهور و استقرار حکومت جهانی امام مهدی (عج) معرفی شده، جایگاه ویژه‌ای یافته است (9).

اسلام‌شناسانی چون ایگناتس گلدزیهر (30) و ریچارد بولت (29) با رویکردی تطبیقی، سعی در تحلیل باور به مهدویت در اسلام و مقایسه آن با آموزه‌های نجات‌بخش در دیگر ادیان ابراهیمی کرده‌اند. گلدزیهر تصریح می‌کند که اعتقاد به ظهور یک منجی نهایی در اسلام، کارکرد اجتماعی مهمی داشته و مسجد کوفه در این چارچوب نمادی از مرکزیت عدالت موعود تلقی می‌شود (30).

در اسلام‌شناسی معاصر نیز، سرج مروین تأکید می‌کند که باور شیعیان به مرکزیت مسجد کوفه در عصر ظهور، نه تنها ریشه در روایات مذهبی دارد، بلکه بازتابی از امید اجتماعی به استقرار نظام عدالت‌محور در برابر ظلم و استبداد تاریخی است (9).

از این رو، در اسلام‌شناسی غربی، تحلیل روایات مهدوی مرتبط با مسجد کوفه، عمدتاً در چارچوب مفاهیم جامعه‌شناسی دین، نظریه‌های عدالت اجتماعی و پویایی‌های هویتی جوامع شیعی صورت گرفته است.

مسجد کوفه به عنوان نماد آرمان‌شهر علوی در ادبیات شرق‌شناسی

در بخش قابل توجهی از ادبیات شرق‌شناسی، مسجد کوفه به عنوان نماد یک آرمان‌شهر دینی-سیاسی، یا همان «مدینه فاضله علوی»، بازنمایی شده است. این نگرش ریشه در تحلیل کارکرد مسجد کوفه در دوران خلافت امام علی (ع) دارد؛ دورانی که به عنوان نمونه‌ای تاریخی از حکومت بر اساس عدالت و تقوا معرفی شده است (8).

برخی شرق‌شناسان، از جمله ویلفرد مادلونگ (19)، در آثار خود به این نکته پرداخته‌اند که مسجد کوفه در تخیل مذهبی شیعه، نه فقط مکان عبادت، بلکه بستر تحقق عدالت جهانی و ظهور جامعه مطلوب اسلامی تلقی می‌شود (19).

در این نگاه، مسجد کوفه به عنوان «محور کیهانی» (axis mundi) جامعه شیعی عمل می‌کند؛ مکانی که در اسطوره دینی، آغاز و پایان جهان اجتماعی مسلمانان شیعی با آن گره خورده است (12).

بنابراین، در ادبیات شرق‌شناسی، مسجد کوفه بیش از یک فضای فیزیکی، یک نماد قدرتمند معنوی و اجتماعی از آرمان‌شهر عدل موعود علوی است؛ تصویری که ریشه در هم‌بستگی عمیق دین، تاریخ، سیاست و اسطوره در فرهنگ شیعی دارد.

ابعاد معماری و هنری مسجد کوفه

مسجد کوفه به عنوان یکی از نخستین مساجد جهان اسلام، الگویی اولیه از تحول معماری مذهبی اسلامی ارائه می‌دهد. ساختار و تزئینات این مسجد، همواره نمایانگر همزیستی سادگی صدر اسلام و شکوه نمادین دوره‌های بعدی بوده است (17).

ساختار اولیه مسجد کوفه: معماری صدر اسلام

بنای اولیه مسجد کوفه در سال ۱۷ هجری قمری به دستور سعد بن ابی وقاص آغاز شد. مطابق منابع تاریخی، مسجد ابتدا بدون سقف، با دیوارهایی کوتاه از خشت خام و ستون‌هایی از تنه نخل ساخته شد (2، 15). پلان مسجد چهارضلعی بود و در میانه آن، صحن باز قرار داشت که شاخصه اصلی مساجد صدر اسلام محسوب می‌شود (16).

یکی از ویژگی‌های بارز معماری اولیه مسجد کوفه، کارکرد چندمنظوره آن بود؛ این مسجد نه تنها محل اقامه نماز، بلکه مرکز قضاوت، تعلیم و تصمیم‌گیری‌های سیاسی نیز بود (3). این کارکرد چندگانه، تأثیر عمیقی بر طراحی فضایی آن گذاشت؛ چنانکه فضاهای باز و ایوان‌های جانبی به نحوی شکل گرفتند که امکان برگزاری تجمعات مردمی را فراهم می‌کردند.

ویژگی‌های تزئینی: خطوط کوفی، کاشی‌کاری، محراب امام علی (ع)

با گذر زمان و تثبیت حکومت‌های اسلامی، تحولات مهمی در تزئینات داخلی و ساختار معماری مسجد کوفه صورت گرفت. در دوران آل‌بویه و صفویه، عناصر هنری متنوعی به بنا افزوده شد. مهم‌ترین تغییرات شامل اضافه شدن محراب سنگی منسوب به امام علی(ع)، کاشی‌کاری‌های معرق، و کتیبه‌های خوشنویسی شده با خطوط کوفی و نسخ بر دیوارها بود (18, 22).

محراب امام علی(ع) که در ضلع جنوبی مسجد واقع شده، نه تنها از لحاظ مذهبی، بلکه از نظر هنری نیز شاهکاری از تلفیق معماری و معنویت به شمار می‌آید. کتیبه‌های قرآنی به خط کوفی اولیه، که در اطراف محراب حکاکی شده‌اند، از نمونه‌های نادر هنر خطاطی اسلامی در قرون اولیه اسلام هستند (17). کاشی‌کاری‌های مسجد کوفه به ویژه در دوره صفویه توسعه قابل توجهی یافت. این کاشی‌ها عمدتاً با طرح‌های هندسی و اسلیمی ساخته شده‌اند و رنگ‌های فیروزه‌ای و لاجوردی غالب بر آنهاست که نماد آسمان و معنویت در هنر اسلامی محسوب می‌شود (18, 22).

پروژه‌های مرمتی معاصر و چالش‌های حفاظت از میراث مسجد

در دوران معاصر، با توجه به فرسایش طبیعی و آسیب‌های ناشی از درگیری‌های سیاسی در عراق، پروژه‌های گسترده‌ای برای مرمت و بازسازی مسجد کوفه آغاز شد. یکی از مهم‌ترین این پروژه‌ها، طرح احیای مسجد کوفه با نظارت سازمان یونسکو بود که از اواخر قرن بیستم آغاز گردید (21). هدف اصلی این پروژه‌ها حفظ اصالت معماری صدر اسلام در کنار ترمیم بخش‌های آسیب‌دیده و بازسازی تزئینات تاریخی بود. با این حال، این تلاش‌ها با چالش‌هایی همچون محدودیت منابع مالی، اختلاف نظر میان نهادهای مذهبی و دولتی، و ضرورت رعایت اصول علمی در مرمت ابنیه تاریخی مواجه بوده است (31).

امروزه مسجد کوفه، به‌رغم تحولات و تغییرات گسترده، همچنان یکی از نمادهای برجسته معماری مذهبی اسلامی به شمار می‌رود؛ بنایی که سیر تطور هنر و معماری اسلامی را از سادگی ابتدایی تا غنای تزئینی قرون بعدی به خوبی بازتاب می‌دهد.

نقش مسجد کوفه در اسخاتولوژی اسلامی و مهدویت

اسخاتولوژی اسلامی، یا آموزه‌های مربوط به پایان جهان و ظهور مهدی موعود(عج)، در اندیشه دینی شیعه جایگاه ویژه‌ای دارد. در این چارچوب، مسجد کوفه به عنوان یکی از ارکان مکانی تحقق وعده الهی ظهور و استقرار حکومت عدل جهانی، نقشی محوری ایفا می‌کند (9).

بر پایه روایات متعدد شیعی، مسجد کوفه محل استقرار دولت جهانی امام مهدی(عج) پس از ظهور خواهد بود. طبق حدیثی از امام باقر(ع)، «وقتی قائم قیام کند، مسجد کوفه به مرکز حکومت او تبدیل خواهد شد و گسترش خواهد یافت تا همه مردم در آن جای گیرند» (6). همچنین در برخی روایات آمده است که بیت‌المال مسلمانان از مسجد کوفه اداره خواهد شد و آنجا مقر تصمیم‌گیری جهانی خواهد بود (5).

از منظر اسخاتولوژیک، مسجد کوفه به عنوان «محور عدل الهی» (axis of divine justice) در عصر موعود معرفی شده است. این مکان نه تنها محل اقامه نماز امام مهدی(عج) و یارانش خواهد بود، بلکه مرکز انتشار معارف اسلامی ناب و عدالت جهانی نیز به شمار می‌آید (12).

مطالعات معاصر نیز بر اهمیت نمادین مسجد کوفه در اسطوره دینی شیعه تأکید دارند. سرج مروین تصریح می‌کند که مسجد کوفه در ذهنیت جمعی شیعیان، همزمان «فضای مقدس» و «میدان استقرار حق» تلقی می‌شود؛ جایی که وعده الهی پیروزی مستضعفان بر مستکبران تحقق می‌یابد (9).

در تحلیل جامعه‌شناختی، نقش مسجد کوفه در آموزه‌های مهدوی، بازتابی از آرمان‌گرایی شیعی در برابر ظلم تاریخی و خواست تحقق عدالت نهایی در سطح جهانی است. مسجد کوفه در این نگرش، فراتر از یک بنای فیزیکی، به نماد مبارزه، امید و تحقق وعده الهی بدل شده است (29).

همچنین در آیین‌های زیارتی شیعیان، به ویژه در مناسبت‌هایی چون شب نیمه شعبان (سالروز ولادت امام زمان (عج))، مسجد کوفه نقشی مرکزی ایفا می‌کند. در این مناسک، شیعیان با حضور در مسجد، تجدید بیعت با امام مهدی (عج) می‌کنند و برای تعجیل در ظهور دعا می‌خوانند (28). از منظر تفکر شیعی، این حضور معنوی و پیوند آیینی با مسجد کوفه، بعدی پویای ساختارولوژی اسلامی را رقم می‌زند؛ بعدی که در آن مکان، زمان و عمل دینی در تحقق عدالت جهانی به هم می‌پیوندند (13).

در مجموع، مسجد کوفه در باور دینی و آیینی شیعیان، نه تنها مکانی تاریخی، بلکه مکانی اسطوره‌ای-مهدوی است؛ مکانی که مبدأ استقرار حکومت عدل جهانی شمرده می‌شود و آرزوهای تاریخی یک امت را برای تحقق آرمان‌شهر الهی در خود جای داده است.

نتیجه‌گیری

مسجد کوفه، به عنوان یکی از نخستین و پراهمیت‌ترین اماکن مذهبی جهان اسلام، در طول تاریخ تحولات گوناگونی را تجربه کرده است؛ تحولات سیاسی، اجتماعی، معماری و الهیاتی که هر کدام لایه‌ای از معنا به این بنای مقدس افزوده‌اند. این پژوهش نشان داد که مسجد کوفه نه تنها به عنوان یک فضای عبادی، بلکه به عنوان یک نهاد اجتماعی، سیاسی و ساختارولوژیک در تاریخ اسلام و به ویژه در فرهنگ دینی شیعیان نقش‌آفرینی کرده است.

در بررسی جایگاه تاریخی این مسجد مشخص شد که بنای آن همزمان با تأسیس شهر کوفه در سال ۱۷ هجری قمری انجام شد و از همان آغاز، عملکردی چندگانه داشت؛ مرکزی برای عبادت، فرماندهی نظامی، قضاوت و تعلیم معارف دینی (2، 3، 15). در دوره خلافت امام علی (ع)، مسجد کوفه به اوج کارکرد اجتماعی و سیاسی خود رسید و به مرکز تصمیم‌گیری‌های کلان اسلامی بدل شد؛ جایی که عدالت، آزادی و حکومت دینی در خطبه‌ها و عملکرد امام تبلور یافت (4).

از منظر روایی و فقهی، تحلیل منابع اسلامی نشان داد که مسجد کوفه دارای منزلت ویژه‌ای است. در منابع شیعه، این مسجد به عنوان مکانی برای عبادت پیامبران، محل ظهور و حکومت مهدی موعود (عج) و مرکز گسترش عدالت معرفی شده است (5، 7، 23). منابع اهل سنت نیز ضمن تصدیق فضائل این مسجد، بر اهمیت عبادی و تاریخی آن در صدر اسلام تأکید کرده‌اند (26، 27).

در آیین مطالعات شرق‌شناسی، مسجد کوفه نه تنها به عنوان یک بنای مذهبی، بلکه به عنوان کانون تحولات اجتماعی و سیاسی صدر اسلام دیده شده است. شرق‌شناسان قرن نوزدهم چون ون ولوتن و لامنس، مسجد کوفه را نمونه‌ای از پیوند دین و سیاست معرفی کردند (8، 10). در مطالعات معاصر، رویکردهای میان‌رشته‌ای با تحلیل ابعاد ساختارولوژیکی مسجد کوفه، بر نقش این مکان در شکل‌دهی به آرمان‌شهر شیعی و انتظار جهانی عدالت تأکید دارند (9).

از منظر معماری، بررسی ساختار اولیه و تحولات بعدی مسجد کوفه نشان داد که این مسجد نمونه‌ای از سیر تکاملی هنر معماری اسلامی است. از سادگی نخستین ساختارهای گلی و نخی تا شکوه کاشی‌کاری‌ها و خوشنویسی‌های صفوی، مسجد کوفه همواره نمادی از پیوند هنر و دیانت بوده است (17، 18، 22).

در حوزه اسخاتولوژی اسلامی، نقش مسجد کوفه بی‌بدیل است. این مسجد، در باور شیعیان، نه تنها مرکز حکومت امام مهدی (عج) خواهد بود بلکه بستر تحقق عدالت جهانی و استقرار دولت عدل موعود است (5, 6). مناسک عبادی چون زیارت نیمه شعبان و دعاها و ویژه، این پیوند میان مکان مقدس و انتظار فرج را هر ساله در حافظه و عمل دینی شیعیان بازتولید می‌کند (28).

جمع‌بندی نهایی این است که مسجد کوفه نماد «اتصال تاریخ و آینده اسلامی» است؛ مکانی که خاطره عدالت علوی، مقاومت در برابر ظلم، و امید به تحقق حکومت عدل جهانی را در خود جای داده است. مسجد کوفه نه تنها مکان تجلی عبودیت در گذشته، بلکه محل انتظار رهایی در آینده موعود است. این ویژگی چندلایه، جایگاه یگانه‌ای به این مسجد در سنت اسلامی، به ویژه سنت شیعی، بخشیده است.

ضروری به نظر می‌رسد که پژوهش‌های آینده، با بهره‌گیری از رویکردهای میان‌رشته‌ای تاریخ، جامعه‌شناسی دین، هنر اسلامی و مطالعات اسخاتولوژی، ابعاد ناشناخته‌تر کارکردهای مسجد کوفه را بیشتر آشکار سازند؛ زیرا شناخت کامل این مکان مقدس، به درک عمیق‌تری از پویایی‌های فرهنگی، دینی و سیاسی اسلام کمک خواهد کرد.

مشارکت نویسندگان

در نگارش این مقاله تمامی نویسندگان نقش یکسانی ایفا کردند.

تشکر و قدردانی

از تمامی کسانی که در طی مراحل این پژوهش به ما یاری رساندند تشکر و قدردانی می‌گردد.

تعارض منافع

در انجام مطالعه حاضر، هیچ‌گونه تضاد منافی وجود ندارد.

حمایت مالی

این پژوهش حامی مالی نداشته است.

موازین اخلاقی

در انجام این پژوهش تمامی موازین و اصول اخلاقی رعایت گردیده است.

Extended Abstract

The Mosque of Kufa stands as one of the most ancient and significant religious monuments in Islamic history, embodying multiple functions that extend far beyond the conventional scope of a house of worship. Established in the year 17 A.H. during the governorship of Sa'd ibn Abi Waqqas under the command of Caliph 'Umar ibn al-Khattab, it was from its inception conceived not merely as a prayer hall but as a multidimensional urban institution integrating political, social, and educational roles (2, 3). The early Islamic urban fabric, particularly in Iraq, was deeply shaped by such congregational mosques, which acted simultaneously as arenas for adjudication, military organization, and transmission of Islamic sciences. In this regard, Kufa epitomized the formative synergy between religion and polity in nascent Islam. When Imam 'Ali transferred the caliphal seat from Medina to Kufa, the mosque achieved unparalleled centrality, functioning as the nerve center of governance, jurisprudence, and intellectual life, while becoming the locus for some of the most foundational sermons recorded in *Nahj al-Balagha*, which addressed principles of justice, political accountability, and the ethos of divine governance (4, 14). Thus, the historical trajectory of the mosque reflects not only the architectural evolution of Islamic sacred spaces but also the dynamic entanglement of religious symbolism with political legitimacy.

Historically, the Mosque of Kufa evolved through successive renovations, expansions, and artistic embellishments that mirrored the shifting socio-political conditions of the Islamic world. Early descriptions underscore its initial construction with mud-brick walls and palm trunks, forming a square enclosure with an open courtyard (16). Subsequent reconstructions, particularly under the Umayyad governor Ziyad ibn Abihi, introduced fortified brick walls and minarets, signifying both the stability of Islamic rule and the mosque's growing civic role (8). Later interventions by al-Hajjaj ibn Yusuf and the Abbasids underscored its continuous importance, while its use as a venue for military councils, judicial sessions, and distribution of public funds exemplifies its multi-layered institutional nature (20). In the Buyid and Safavid periods, with their explicit Shi'i orientations, the mosque was further monumentalized through expansions of its sacred precincts, reconstruction of the mihrab associated with Imam 'Ali, and artistic programs reflecting Shi'i devotional identity (9). These renovations culminated in the Safavid embellishments of calligraphic inscriptions and tilework that conferred upon the mosque a dual role as both a shrine and an architectural exemplar of Islamic art (17, 18). In the modern era, restoration initiatives under UNESCO have sought to preserve its structural authenticity while addressing challenges posed by conflict and natural decay (21, 31). Hence, the historical arc of the mosque attests to its enduring vitality as both a spiritual hub and a mirror of Islamic political authority across centuries.

The mosque occupies an exalted position in both Shi'i and Sunni religious literature, where it is portrayed as more than a sacred site but as a locus of divine favor and eschatological promise. Shi'i hadith sources, such as those preserved in *al-Kafi* and *Wasa'il al-Shi'a*, record traditions attributing immense spiritual merit to prayers performed therein, with one obligatory prayer equated to the merit of an accepted pilgrimage (7, 23). Narratives also link the site to the prayers of prophets from Adam to Noah, thereby rooting its sanctity in primordial sacred history (5). Jurists such as Shaykh al-Tusi articulated distinctive rulings regarding ritual practices in the mosque, including the recommendation to perform full prayers while traveling, deviating from the general rule of shortened travel prayers (24). Sunni sources also acknowledge its spiritual status: *Sunan Ibn Majah* contains reports extolling its merits (26), while Ibn Hajar al-'Asqalani affirmed its sanctity in *Fath al-Bari* (27). Even Ibn Taymiyyah, often critical of exaggerated veneration of sites, conceded its recommendable nature (25). Collectively, these

juridical and narrative traditions underscore the mosque's role as both a sanctified space of ritual and a locus for eschatological expectation, particularly in Shi'i theology where it is explicitly tied to the advent of the Mahdi (6).

Western scholarship, particularly in the 19th and 20th centuries, engaged with the Mosque of Kufa as a key to understanding the institutional dynamics of early Islam. Orientalists such as Van Vloten depicted the mosque as a military-political institution integral to the structuring of Arab tribal society and the administration of conquered territories (10). Similarly, Lammens emphasized its role as an early fusion of religion and politics, framing it as a center of resistance during the caliphate of Imam 'Ali (8). These accounts, while often marked by both admiration and critical bias, highlighted the mosque as a paradigmatic case of the socio-political functions of Islamic sacred spaces. Later contributions by Goldziher contextualized its significance within broader Islamic theological and legal traditions, particularly in relation to messianic expectations (30), while modern scholars such as Bulliet stressed its enduring relevance in Shi'i identity and movements (29). Eliade's comparative theory of sacred space identified Kufa as an *axis mundi* in Shi'i eschatology, where cosmic order and social justice converge (12). More recent interdisciplinary studies by Mervin underscore how the mosque functions in Shi'i collective memory not only as an architectural site but as a locus of eschatological hope and communal identity (9). Thus, Orientalist and modern Western discourses collectively illuminate the multifaceted meanings ascribed to Kufa, albeit through varying epistemological lenses.

Architecturally, the Mosque of Kufa encapsulates the trajectory of Islamic religious architecture from austere simplicity to ornamental sophistication. Its quadrangular plan with an open courtyard and hypostyle halls became a prototype for later mosques across the Islamic world (16). The Buyid and Safavid interventions introduced decorative programs that blended artistry with sacred symbolism, such as the monumental mihrab attributed to Imam 'Ali, inscribed with early Kufic Qur'anic script, representing one of the rare surviving specimens of early Islamic calligraphy (17). Safavid tilework, characterized by turquoise and lapis hues interlaced with geometric and vegetal motifs, transformed the mosque into a visual embodiment of spiritual ascent (18, 22). These embellishments not only reflected aesthetic developments but also conveyed theological messages of transcendence, order, and divine beauty. The mosque thus serves as a canvas where shifts in artistic style, from plain early forms to ornate Safavid embellishments, paralleled the evolving religious identity of Muslim societies. In contemporary times, preservation challenges have made Kufa an exemplar of the tensions between safeguarding authenticity and accommodating devotional practices, with UNESCO-led efforts striving to balance historical integrity and living tradition (21). Therefore, the mosque remains both an artifact of Islamic art history and a living stage for the interplay of faith, politics, and culture.

Eschatologically, the Mosque of Kufa holds unparalleled importance in Shi'i theology as the prophesied seat of the Mahdi's universal governance. Reports attributed to Imam al-Baqir declare that upon the Mahdi's advent, the mosque will expand miraculously to accommodate the faithful and serve as the epicenter of divine justice (5, 6). This conceptualization of Kufa as the axis of global justice situates it at the heart of Shi'i messianic imagination, embodying not only hope for salvation but also the socio-political aspiration for the triumph of the oppressed over tyranny (9, 12). Ritual practices such as pilgrimages on the eve of mid-Sha'ban and the recitation of eschatological supplications reinforce the living connection between this sacred geography and Shi'i devotional life (13, 28). In sum, the Mosque of Kufa is not simply a monument of the Islamic past but a symbolic bridge between history and eschatology, between communal memory and future expectation. Its enduring significance resides in its capacity to embody the layered intersections of theology, politics, architecture, and art across Islamic civilization. By linking the justice-oriented legacy of Imam 'Ali with the messianic anticipation of the Mahdi, the mosque persists as a timeless emblem of the Shi'i vision of divine governance and ultimate redemption.

References

1. Ibn Sa'd MiSd. Al-Tabaqat al-Kubra. Beirut: Dar Sadir; 1968.
2. al-Baladhuri AiY. Futuh al-Buldan. Cairo: Dar al-Kutub al-Misriyya; 1956.
3. Waines D. Kufa. Encyclopaedia of Islam. Leiden: Brill; 1960.
4. Mudarrisi Tabataba'i SH. Maktab dar Farayand-e Takamul. Tehran: Mowla Publications; 2001.
5. Majlisi MB. Bihar al-Anwar. Beirut: Mu'assasat al-Wafa; 1983.
6. Nu'mani Mil. Al-Ghaybah. Tehran: Manshurat Sadduq; 1977.
7. Kulayni MiYq. Al-Kafi. Tehran: Dar al-Kutub al-Islamiyya; 1987.
8. Lammens H. Les Sanctuaires de l'Islam. Revue du Monde Musulman. 1912;12:314-8.
9. Mervin S. Najaf: Porte de la sagesse. Paris: UNESCO; 2015.
10. Van Vloten G. Recherches sur la domination arabe. Leiden: Brill; 1894.
11. Masseno E. Histoire de la domination des Arabes. Paris 1876.
12. Eliade M. The Sacred and the Profane: The Nature of Religion: Harcourt, Brace & World; 1957.
13. Rispler-Chaim V. Islamic Medical Ethics in the Twentieth Century: Brill; 1995.
14. Ibn Khaldun Aa-RiM. Muqaddimah Ibn Khaldun. Tehran: Elmi Farhangi Publications; 2004.
15. Ibn al-Athir Ia-D. Al-Kamil fi al-Tarikh. Beirut: Dar Sadir; 1965.
16. Creswell KAC. Early Muslim Architecture: Oxford University Press; 1969.
17. Hill D. Islamic Architecture of Persia. London: Faber & Faber; 1963.
18. Blair S. The Art and Architecture of Islam: 1250-1800. Bloom J, editor: Yale University Press; 1994.
19. Madelung W. The Succession to Muhammad: A Study of the Early Caliphate: Cambridge University Press; 1997.
20. Ibn al-Jawzi Aa-RiA. Al-Muntazam fi Tarikh al-Muluk wa al-Umam. Beirut: Dar al-Kutub al-Ilmiyya; 1992.
21. Unesco. Restoration Projects in Iraq: UNESCO Publishing; 2015.
22. Bloom J. The Grove Encyclopedia of Islamic Art and Architecture. Blair S, editor: Oxford University Press; 2009.
23. Hurr al-Amili MiH. Wasa'il al-Shi'a. Qom: Mu'assasat Al al-Bayt; 1988.
24. Shaykh Tusi MiH. Tahdhib al-Ahkam. Qom: Dar al-Kitab al-Islamiyya; 1987.
25. Ibn Taymiyyah AiAa-H. Al-Fatawa al-Kubra. Beirut: Dar al-Kutub al-Ilmiyya; 1911.
26. Ibn Majah MiY. Sunan Ibn Majah. Beirut: Dar al-Fikr.
27. Ibn Hajar al-Asqalani AiA. Fath al-Bari Sharh Sahih al-Bukhari. Beirut: Dar al-Ma'rifa; 1998.
28. Shaykh Abbas Q. Mafatih al-Jinan. Qom: Dar al-Huda Publications; 2001.
29. Bulliet R. Islam: The View from the Edge: Harvard University Press; 1979.
30. Goldziher I. Introduction to Islamic Theology and Law: Princeton University Press; 1905.
31. O'Kane B. The Mosques of Egypt. Cairo: The American University Press; 2001.